

RYTŲ PRŪSIJOS XVI—XVIII a. LIETUVIŠKŲ RAŠTŲ LEKSIKOS GERMANIZMŲ FONETINĖ ADAPTACIJA

I. Vokalizmas

S. GIRIŪNIENĖ

Lietuvių kalboje germanizmus daugiausia yra nagrinėję užsienio lingvistai¹. Vis dėlto tiek užsienio, tiek lietuvių kalbininkai² pasitenkindavo tik šių skolinių žodynų sudarymu arba atskirų žodžių etimologijų aiškinimu. V. Prelvicus³, iš dalies ir Fr. Kuršaitis⁴ nagrinėjo kai kuriuos germaniškų skolinių fonetikos klausimus. Tačiau ir šie autoriai išsamios ir sistemingos fonetinės germanizmų adaptacijos, t. y. jų prisitaikymo prie lietuvių kalbos fonetinės sistemos, nepateikė. Jie apsiribodavo tik atskirais skoliniais, iliustruojančiais germaniškų balsių bei priebalsių pakeitimus atitinkamais lietuviškais.

Šiame straipsnyje nagrinėjami germanizmų, t. y. germaniškos šaknies žodžių, fonetinės adaptacijos reiškiniai vokalizmo srityje. Peržiūrėjus labiau prieinamus XVI—XVIII a. pirmosios pusės Rytų Prūsijos lietuviškų raštus⁵, buvo rasta per 600 germaniškų skolinių (be skirtingų fonetinių to paties skolinio variantų). Pasiremiant fonetiniais ir akcentologiniais kriterijais, kai kur pagrįstais istoriniu-chronologiniu požiūriu, mėginta surasti kai kuriuos fonetinės germanizmų adaptacijos dėsniumus. Tačiau reikia iš anksto pasakyti, kad nepakankamai dėsninga senųjų

¹ A. Brückner, *Litu-slavische Studien*, I. Theil. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen, Weimar, 1877; V. Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Königsberg und Berlin, 1941, pp. 194—196; H. Hirt, *Die altgermanischen Lehnwörter im Baltischen*, — *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, XXIII, pp. 349—351; A. Senn, *Germanische Lehnwortstudien*, Heidelberg, 1925; *Observation on German Loanwords in Lithuanian*, — *Monatshefte für Deutschen Unterricht*, XXX, 1938, pp. 190—195; T. Tamm, *Einige germanische, besonders niederdeutsche Wörter im Litauischen*, — *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, I, 1880, pp. 238—242.

² K. Būga, *Visų senieji lietuvių santykiai su germanais*; RR II, Vilnius, 1959, pp. 80—98; K. Alminauskis, *Die Germanismen des Litauischen*, Teil I. Die deutschen Lehnwörter im Litauischen, Kaunas.

³ W. Prellwitz, *Die deutschen Lehnwörter im Preußischen und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Göttingen, 1891.

⁴ Fr. Kurschat, *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache*, Königsberg, 1843, p. 36—37; *Grammatik der litauischen Sprache*, Halle, 1876, § 179, p. 50.

⁵ Peržiūrėtų Rytų Prūsijos lietuviškų raštų, iš kurių paimti germanizmai, sąrašas pateikiamas straipsnio gale.

rašų rašyba ir dar tai, kad šie raštai yra ne vienos epochos, dažnai neleidžia daryti kategoriškų išvadų. Pavyzdžiui, dauguma XVI–XVIII a. pirmosios pusės autorių, išskyrus J. Rėzą (iš dalies), Kleiną ir vėlesnius Rytų Prūsijos lietuviškų raštų autorius, ilgųjų balsių grafiškai neskiria; kirčio vieta taip pat nereguliari⁶.

Vidurio vokiečių aukštaičių kalboje jau XI–XIII a. buvo aiškiai skiriami trumpi ir ilgi kirčiuoti skiemenys⁷. Grafiškai ilgumai nebuvo nuosekliai žymimi dar ir ankstyvuojau naujosios vokiečių aukštaičių kalbos periodu (XIV a. vid. – XVII a. vid.). Tačiau antroje XVI a. pusėje jau pradedami palaiapsniui nustatyti ir išskirti balsių ilgumą žymintys grafiniai ženklai: balsinių rašmenų dvejinimas, *e* rašymas po *i(i)*, *h* rašymas po balsių⁸. Balsių trumpumui žodžio viduryje žymėti jau XIII a. buvo vartojamas ir priebalsinių rašmenų dvejinimas (geminacija)⁹.

Mes, gretindami germaniškų skolinius su atitinkamais vokiečių kalbos žodžiais, pradžioje pateikiame vokiečių kalbos trumpųjų balsių, po to ilgųjų balsių ir dvibalsių prisitaikymą prie lietuvių kalbos fonetinės sistemos žodžio pradžioje ir viduryje.

Trumpieji balsiai

Žodžio pradžioje ir viduryje

Vok. *ā* > liet. *a*

a) Dažniausiai (52 pavyzdžiai iš 82 – 63,4%) vok. *ā* pakeičiamas *a*, kuris atviraime (iš dalies ir uždaraime) kirčiuotame skiemenyje buvo tariamas ilgai.

Pavyzdžiai:

(2)¹⁰ *brakas* „geležinis kablys (prie vežimo, arko ir kt.)“ < brak „geležinis kablys“ (Alm34): Bracke. *Brakas*, Pr I 85; Brackke *Brakas* KIL 19; *gass* „siaura gatvė“ < gas, gass „siaura gatvė“ (Alm53); ...ir wiſſi *gafai* buwa krauieis... apſchlakiti BPI 106, 26–27.

(3) *mastas* „laivo stiebas“ < Mast(baum) (FEW413): Ir buſi... kaip miegojas wirbuj ant *māſto* KvB Sal 23, 34; *wanē* „vonia“ < Wanne (Alm146, FEW1195): Wanne *Wane* PrII 903; *Wānē*, eine Wanne R I 172, ir kt.

Viena svarbiausių sąlygų, lėmusių tokių vok. *ā* pakeitimą liet. *a(ā)*, matyt, reikia laikyti ir kirčiuoto *a* atviraime skiemenyje (iš dalies ir uždaraime) ilginimo tendenciją lietuvių kalbos tarmėse, tapusią visuotiniu reiškiniu bendrinėje lietuvių kalboje.

⁶ Žr. J. Palionis, Lietuvių literatūrinė kalba XV–XVII a., Vilnius, 1967, p. 45.

⁷ Žr. H. Paul, Deutsche Grammatik, I. Band, Halle (Saale), 1956, p. 160.

⁸ Plačiau žr. V. Moser, Frühneuhochdeutsche Grammatik, I. Band: Lautlehre, 1. Hälfte, Heidelberg, 1929, pp. 15–23.

⁹ Žr. V. Moser, ten. pat., 46–55.

¹⁰ Prieš pavyzdžius stovintys skaičiai rodo: (1) – germanišką skolinį iš vidurio vokiečių aukštaičių ar žemaičių kalbos, (2) – skolinį iš rytų prūsų vokiečių kalbos, (3) – skolinį iš vokiečių literatūrinės kalbos.

b) Retai (2 pavyzdžiai iš 82 – 2,4%) vok. *ā* pakeičiamas liet. *a*, kuris yra trumpas. Tai rodo po *a* priebalsinių rašmenų dvejinimas, kuris buvo paplitęs ano meto Rytų Prūsijos raštuose. Priebalsių dvejinimu, panašiai kaip ir vokiečių rašyboje, buvo žymimas prieš dvejinamąjį priebalsį esančio balsio trumpumas.

Pavyzdžiai:

(3) 'datulis (?), datulė „bot. datulė (vaisius)“ < Dattel (Alm43): ... nugalėnkit tam wyrui... *datulū*... KvB1 Moz43, 11; Datteln, *Datulė* RII98.

Vok. *ā* > liet. *a*, *e*. **Vok. *ā*** transkribuojamas kartais į liet. *a*, kartais į *e*.

Pavyzdžiai:

(2) 'šlemas „šlakas; dumblas, purvai; gleivės“ < šlam „dumblas, purvas“ (Alm128): Schlamcken. *Szlemas* PrII432; Schleim. *Szlėmas* PrII443. Schlamm. *Szlėmas* PrII439.

(3) šlak'tuoti, šlek'tuoti „skersti“ < schlachten (Alm128): Ar tai butu jautis ... tinka *šlaktūti* KvB3Moz22, 28; ... ir *šlektōk* ir taijyk walgi KvB1Moz43, 16; 'trapas, 'trepas „zool. cinis (steipių paukštis)“ < Trappe (Alm143): Trappe, *Trėpas* ... R II354 Trappe *Trapas* KIL 88^a.

Paralėlės formos su liet. *a* ir *e* (kai kada randamos to paties autoriaus raštuose – plg. *šlaktuoti*, *šlektuoti*) vietoj vok. trumpojo *ā* rodo, kad balsių rašyba po minkštųjų priebalsių XVI–XVIII a. buvo nenusistovėjusi. Tai, kad balsis *a* po minkštųjų priebalsių vienų autorių buvo rašomas vienaip, o kitų kitaip, nemažai yra, tur būt, lėmusi ir pačių autorių tarmė¹¹. Vieni rašydavo *a*, nes čia buvo tariamas balsis *a*, o kiti rašydavo *e*, nes minėtoje pozicijoje buvo tariamas balsis *e*.

Vok. *ā* > liet. *o*. Labai retai (2 pavyzdžiai iš 82 – 2,4%) vok. *ā* pakeičiamas *o*, kuris buvo ilgas.

Pavyzdžiai:

(2) a'b'lotas „ostija“ < ablat „ostija“ (Alm23): Ofitie alba *ablota* MT 26; Hoftie (Oblat) *Ablōtas* RII21; bin'dokas „kirvis raštams tašyti“ < bindaxt „dailidės kirvis“ (Alm31): Bind oder Zoll Axt. *Bindokas* Pr I 226; *Bindōkas* die Bindaxt RI15.

Vok. *ā* > liet. *ė*, *e*. **Vok. *ā*** (plačiai paplitęs tarimas kaip *ē*) yra pakeičiamas liet. *ė*, kuris tariamas kaip siauras ilgas *ė* (kirčiuotoje pozicijoje), ir *e*, kuris tariamas trumpai (nekirčiuotoje pozicijoje).

Pavyzdžiai:

a) (2) 'rémė „rėmai“ < rām „rėmai“ (plg. rėmas Alm110): Rahmholz, *Rémė*, R II 285.

b) (3) ster'kiuoti „stanginti (baltinius), krakmolyti“ < štärken „krakmolyti“ (plg. štärkūoti Alm136): štärken mit Kraftmehl *Szterkióju* R II 337.

Vok. *ō* > liet. *o*. Vietoj vok. *ō* kirčiuotoje pozicijoje randame *o*, kuris buvo ilgas. Trumpo *o* lietuviai XVI–XVIII a. neturėjo. Lietuvių kalboje *ō* atsirado tik XIX–XX a.¹²

¹¹ Plg. J. Palionis, ten pat, p. 43.

¹² Zr. Думчюс И., Античные имена собственные в литовском языке, Автореферат канд. дисс., Вильнюс, 1958, стр. 6.

Pavyzdžiai:

(2) 'bodė „maudyklė, pirtis“ < bode „maudyklė; vonia; pirtis“ (Alm 34): warm Bad, Sjøltå *Bodē* R II 393; 'coberis „žemas su ąsomis medinis indas“ < zober „praustuvė, kubilas skalbiniams velėti“ (Alm 41); ... pataijyti ißmoke ... *Coberius* ... PGP (1747) 186; žober, *Cóberis* R II 414, ir kt.

Vok. ō > liet. a. Vok. ō gali būti pakeistas ir lietuvišku *a*, kuris nekiričiuotoje pozicijoje yra buvęs trumpas, o kirčiuotoje – ilgas.

Pavyzdžiai:

a) (3) šta'dentas „studentas“ < študent „studentas“ (Alm 135): Student *Sztadentas* Pr II 1160; pa'tobelis „varpininkas, bažnyčios tarnas, zakrastijonas“ < potabel „zakrastijonas“ (Alm 97): Glöckner *patobelis* KIL 43; Glöckner *Patóbelis* Pr I 785²; Kirchner, Glöckner, *Patóbelis* R II 223.

b) (3) 'kragas „ąsotis; puodelis; taurė“ < krog „ąsotis, puodukas“ (Alm 71): ... io *Kragg ús* iſch Aukjo darik ... BB 2Moz 25, 29; Kanne, *Krágas*. Pr I 1038; Kane *Kragas* KIL 53; Kanne, *Krágas* R II 219.

Vok. ō > liet. u. Gana dažnai (15 pavyzdžių iš 35 – 42,9%) vok. ō kirčiuotoje pozicijoje yra pakeičiamas liet. *u*, kuris buvo tariamas trumpai. Tai rodo po balsio esantis sudvejintas priebalsinis rašmuo.

Pavyzdžiai:

(2) 'budelis „mirties baismės vykdytojas, korikas, kankintojas“ < bodel „budelis“ (Alm37): Büttel *Budelis* KIL 21; Büttel. *Buddelis* R II 89; 'mudelis „modelis“ < moddel „modelis“ (Alm88): Model. *Müddelis* Pr II 68.

(3) 'ulendras „olandas“ < Holländer (plg. ulenderis Alm 145): Holländer *Üllendras* Pr I 969.

Tokį vok. trumpojo ō pakaitos nevienodumą lietuvių kalboje galėjo nulemti, tur būt, ir vok. ō tarimo įvairumas Rytų Prūsijoje. Vokiečių čia jis buvo tariamas kaip trumpas *o*, kaip *á* (Zamlande ir Lietuvoje) ir net kaip trumpas *u*¹³.

Vok. ō > liet. é, e. Kirčiuotoje pozicijoje vok. ō pakeičiamas kartais *é*, o kartais *e*, kuris žymimas dar ir ligatūriniu *æ*.

Pavyzdžiai:

a) (2) 'hēbelis „oblius“ < hōbel „oblius“ (plg. jēblius Alm58): Hebel *Hebelis* KIL50; *Hēbelis* eine Hobel RI 46.

b) (3) 'kelmeris „laisvas valstietis“ < Kölmer (Alm 65): ... Edelmonai, beſ *Kelmeri* PGP (1724) 85; buk Mieſęzonis (*Kälmeris*) Buras ... PGP (1739) 157–158.

Vok. ū > liet. u. Vok. ū kirčiuotoje pozicijoje sistemingai transkribuojamas į liet. *u*, kuris buvo trumpas.

¹³ Žr. H. Frischbier, *Preußisches Wörterbuch, 2. Band*, Berlin, 1883, p. 105

Pavyzdžiai:

(1) 'kunigas', „ponas; viešpats; kunigaikštis; dvasininkas“ < kunig, kunic „karalius“ (Alm75): O wriaušis *kūnnigas* pafsirode BB 2 Mak 3,16; Muſſu atpent dok *kunigiei* GA 57, 7; wirauſioya *kuniga* tarņa ... EE 200, 9; Paſblovintas/miela ſſis *Kunige* KIM 162; Pfarrer *Kūnnigas* Pr II 204; ... ſtowejo *kunnigai* ... KvB Ezd 3, 10; Prieſterthum, *Kunniġu* = Urėdas R II 282. *Kun-nigs* Prieſter RBetr 30; 'mučė „kepurė“ < mutze, mütze „kepurė“ (Alm88): Mütze, *Mucze*, Pr II 96; ir graſes *muczes* KvB 2 Moz 39, 28;

(2) 'cukthūžė „kalėjimas“ < zuϑthūs „kalėjimas“ (Alm42): zuchthaus, *Cukt=Hužė* R II 415.

(3) 'nulė „nulis“ < Null (Alm92): ziffer die Nulle, *Nullė* R II 413, ir kt.

Vok. ū > liet. u, i. Vok. trumpas ū kirčiuotoje pozicijoje verčiamas kartais į liet. u, o kartais į i, kurie buvo tariami trumpai.

Pavyzdžiai:

a) (1) 'l(i)ustingė „pasilinksminimo namai“ < be-lüstinge „pramoga, pasilinksminimas“ (Alm 82): Luſt Hauß *Lúſtinge* Pr I 1226 *Luſtingė* ein Luſthaus R I 80.

(2) 'dubelis „stipinas“ < dübel „stipinas“ (Alm46): Speiche *Dubbelis* PR II 1143.

(3) 'kiūmelis „kmynai“ < Kümmel (Alm67): Kümmel *Kiūmelis* Pr I 1127.

b) (2) 'štilpa „bato aulo galas“ < stülpe „atvartas (batų)“ (Alm 136): Stülpen an Stiefeln, *Sžtilpa* R II 345.

(3) 'kimelis, kimeliai, kimuliai „kmynai“ < Kümmel (Alm66) ant *kimmelio* KvB Iz 28, 27; Kümmel *Kimmelei* R II 234; Feldkümmel, *Kimmelei* ... R II 137.

Vok. ĩ > liet. i. Gretinant germaniškus skolinius su atitinkamais vokiečių kalbos žodžiais, nesunku pastebėti, kad vok. ĩ kirčiuotoje pozicijoje sistemingai pakeičiamas liet. i, kuris tariamas trumpai.

Pavyzdžiai:

(1) 'misiņgis „žalvaris“ < missing „žalvaris“ (Alm 87, FEW 459): Ir uſraBydino *miſſingiu* toblyczėlu KvB 1Mak 8,22.

(2) 'brigis „grindys arklių tvarte“ < brig „tiltas“ (Alm 35): Lager der Pferde in Stall, *Briggis* R II 236; 'rikė „lenta (ivoros)“ < rick „statinīs (t voros)“ (Alm 111, FEW 734): Leiter-Baum. *Rikkės* Pr I 1189; *Rikkė* eine Ricke von Holz R I 121.

(3) 'dilė, dilės, dilos „bot. krapai“ < Dill (Alm 44): Tille. *Dille* Pr II 584; *Dillės* der Till H 23; dūdat' nūg *dillu* ... BT Mt 23, 23; Dill, *Dillės* R II 101 ir kt.

Vok. ě > liet. e. Vok. trumpąjį ě kirčiuotoje pozicijoje lietuviai pakeičia e, kuris buvo tariamas kaip ilgas atviras e (ė) ir trumpas e.

Pavyzdžiai:

a) (2) 'trepas, trepai „(laiptų) pakopa; laiptelis; viškos (bažnyčioje)“ < trep „laiptai“ (Alm 143): Chor. *Trėpai* ... Pr I 428; ... ſuktinneis *trėpais* uſeiti gallėjo ... KvB 1 Kar 6, 8; *Trėpas* ... eine Treppe R I 163; 'čėkis „keršas, margas (arklys)“ < Scheck (Alm 42, LKŽ II 62): Scheck / Shecke, *Cžėkis* R II 304.

b) (3)* 'mesingas „žalvaris“ < Messing¹⁴: Linnus jéna *Meffinga* ... iŭweĵa ... PGP (1747) 188–189.

Vok. ė > liet. *i, y*. Vietoj vok. trumpo *ė* dažniau randame *i*, kuris tariamas trumpai, o rečiau *y*, kuris žymi balsį *ī* kirčiuotame skiemenyje.

Pavyzdžiai:

a) (1) 'pini(n)gas „moneta, pinigas“ < pennig „pfenigas“ (Vokietijos moneta) (Būga RR II 91, Alm 100, FEW 594): ... *lepia pinningus* ... *doti* ... WP 147; ... *dovana per pinnigus* gaūnama BB ApD 8, 20; ... *kittais pinningais* BP I 76, 17; *Pinningai* ... G1 Pąm 111; *Pfenning. Pinnigas*. ... Pr II 205; *Pinnigas* das Geld R I 108.

(2) 'kikleris, kıklėris „šundaktaris“ < kekeler, gekeler „šundaktaris“ (Alm66): Quackfalber *Kikleris* KIL 69; Quackfalber. *Kiklėris* Pr II 252.

(3) 'pilčėrė „felčėris“ < Feldscher (Alm 100): *Feldſcheerer, Piltčėrė* R II 137.

b) (2) 'knypkis, knypkė „saga“ < knepke, knöpke „sagutė“ (Alm 69): Knopff am Rock ... Iam ufitatiŭimė *Knypkes* ... Pr I 1090; Ir wien's *knypkis* ... Kvb 2 Moz 25, 35; Knopf, *Knypkis* R II 228.

Ilgieji balsiai ir dvibalsiai

Žodžio pradžioje ir viduryje

Vok. ā > liet. *a*. **Vok. ā** pakeičiamas liet. *a*, kuris atvirame kirčiuotame skiemenyje buvo tariamas ilgai. Tai rodo sudvejintų priebalsinių rašmenų nebuvimas, o kai kur ir kirtis.

Pavyzdžiai:

(2) 'naras „kvailys“ < nār „kvailys“ (Alm 90, FEW 483): Narr, *Náras* R II 265; *Náras* Narr R Betr 33; 'panė „keptuvė“ < pān „keptuvė“ (Alm 95): Bratpfan *Pane* KIL 19²; Feuer = Pfanne. *Pánė* R II 276, ir kt.

(3)* 'kaperės „alyvų pumpurai“ < Kaper(n): Capern, *Káperės* R II 91; 'spatas „kastuvas“ < Spaten (Alm 117, FEW 862): Spaten – *Spatas* KIL 81²; Spaten. *Spatas* Pr II 1143; *Spatú*, Wyno = Kromininkai PGP (1747) 185–186; *Spátas* Spaaten R I 138, ir kt.

Vok. ā > liet. *o*. Taip pat pastebėti vok. *ā* pakeitimo liet. ilguoju *o* atvejai atvirame kirčiuotame skiemenyje. Čia, be kita ko, nemažai yra, tur būt, lėmusi ir pačių autorių tarmė: Prūsų lietuvių vienoje tarmėje ilgas kirčiuotas *a* būdavo tariamas su *o* atspalviu¹⁵.

Pavyzdžiai:

(3) fis'kolas, fiškolas „valstybės išdo valdininkas“ < Fiskal (Alm 51): muŭu *Fifkólams* ... PGP (1747) 189–190; *Fifkólás* ... der *Fifcal* R I 33; 'boderis, boderius „pirtininkas“ < Bader (Alm 34, LKŽ I 956): Bader *Boderus* KIL 12²; Bader ... *Bóderis* Pr I 228.

¹⁴ Skoliniai, pažymėti ženklų *, pateikti autoriaus straipsnyje: Naujai pastebėti Rytų Prūsų XVI–XVIII a. lietuviškų raštų germanizmai, – *Kalbotyra*, XXII (3), Vilnius, 1971, pp. 109–120.

¹⁵ Plg. Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius, 1966, p. 51.

Vok. *ō* > liet. *o*. Kirčiuotoje pozicijoje vok. *ō* lietuviai pastoviai (31 pavyzdys iš 37 – 83,8%) pakeičia savuoju ilguoju *o*.

Pavyzdžiai:

(2) 'bomas, bomis „užtvaras, medis, rąstas“ < bōm „medis“ (plg. búomas Alm 38): kurrie pri *Bomiū* ... yra PGP (1723) 73; ... ir ne dryjtu *Bomus* ant Kellū kruttint PGP (1734) 101; Hebebaum, Bómas R II 194; 'podis, podė „krikštátėvis, krikštátotė“ < pôde „krikštátėvis“ (Alm 103, FEW 636): Pate. *Podis* Pr II 192; Patin. *Pode* Pr II 192.

(3) ci'tronė „citrina“ < Zitrone (plg. citrónas Alm 41): Citrone. *Citrone* R II 92; *'hobelis „oblius“ < Hobel: Hobel, *Hobelis* R II 207.

Vok. *ō* > liet. *uo*. Labai retas atvejis (1 pavyzdys iš 37 – 3%), kai vok. *ō* yra pakeičiamas liet. *uo*, kuris paprastai senuose raštuose rašomas dviaukščiu *ū* arba *ũ*.

Pavyzdys:

(3) 'liuosas „laisvas“ < los (Alm 81, FEW 381): Loſe *Lūfas* KIL 59^a. Loß. *Lūfas*. Pr I 1217; idant butumbei *lūfas* BT Luk 12, 58; *Lófas* RI 79.

Vok. *ō* > liet. *a*. Labai retas atvejis (1 pavyzdys iš 37 – 3%), kai vok. *ō* nekirčiuotoje pozicijoje transkribuojamas į liet. *a*, kuris tada tariamas trumpai.

Pavyzdys:

(3) pa'lėjus „bot. taškuotoji mėta“ < Polei (Alm 94): Polley, *Pallėjus* R II 280.

Vok. *ū* > liet. *u*. Dažniausiai (15 pavyzdžių iš 18 – 83,3%) vok. ilgas *ū* yra pakeičiamas lietuvių kalboje *u*, kuris buvo tariamas ilgai. Tai rodo sudvejintų priebalsinių rašmenų nebuvimas, o kai kur ir kirtis.

Pavyzdžiai:

(1) 'skūnė „daržinė“ < schüne „daržinė“ Alm 116, FEW 821): Scheüne *Skune* KIL 75; *Skunes* / jawjas priwežam KIG 377; Scheune *Skūne* ... Pr II 416; *Skune* H 117; ... iB *škūnės* KvB 2 Kar 6, 27; Scheune *Skūnė* R II 306; *Skūnė* eine Scheuer R I 390, ir kt.

(2) 'brūžė „alaus darykla“ < brühūs „alaus darykla“ (Alm 36): Brau=Hauß. *Brūže* PR I 390.

(3) 'pūderis „pudra“ < Puder (Alm 106, FEW 661): Puder, Haarpuder, *Pūderis* R II 283.

Vok. *ū* > liet. *ui*. Retai (2 pavyzdžiai iš 18 – 11,1%) vok. *ū* verčiamas į *ui*.

Pavyzdžiai:

(2) 'muižė „kisielius; miltų tyrė“ < müs „kisielius“ (Alm 89): Muß *Muiže* KIL 62^a; Mus *Muiže* Pr II 77; Gemūße, *Muižė* R II 167.

(3) 'špuilė „ritė, šeiva“ < Spule (plg. špúlė Alm 134, FEW 1026): Spuhle, *Spuilė* Pr II 550.

Vok. *ū* > liet. *u, ui*. Vok. ilgas *ū* pakeičiamas liet. *u*, kuris buvo tariamas ilgai, ir *ui*.

Pavyzdžiai:

a) (2) ši'ū' ruoti „valyti; trinti; šveisti“ < šüre „trinti; plauti, mazgoti“ (Alm 128, FEW 995): ... reik jį *šurót* ... KvB 3Moz 6, 28; Scheuern, *Sžuróju* R II 306.

b) (2) 'šliuizė, šliuizė, „šliuzas“ < šliūse „šliuzas“ (Alm 129, FEW 1006): Schleufe. *Szliuizē* Pr II 447; *Szliuizē* die Schleufe R I 152; Schleufe. *Szliuizē* R II 311.

Vok. ī > liet. y, i. Vok. *ī* lietuviai pastoviai (28 pavyzdžiai iš 31-no – 90,3%) pakeičia savuoju *y*, o rečiau *i*, kurie, veikiausiai, žymėjo ilgą balsį kirčiuotame skiemenyje¹⁶.

Pavyzdžiai:

(1) 'skrybėlė „raštininkas, perrašinėtojas“ < schribære „raštininkas“ (Alm 116): Schreiber *Skribele* Pr II 488; ira Plunkšna gærojo *skribeles* RPs XLV, 2; *skrybėlei* KvB Ezd 4, 23; *Skrybėlė* Schreiber R Anf 20.

(2) 'blykė „vieta, kur vasarą baltina pievoje audeklus“ < blīk „baltinimas; baltykla“ (plg. blýkis Alm 33): Bleiche. *Blyke* Pr I 336; *'klyderberštis „šepetys drabužiams“ < klüderberšt „šepetys drabužiams“: Kehrbürste, *Klyderberštis* RII 221.

(3) 'grykas „graikas“ < Grieche (Alm 55); Grieche. *Grykas* Pr I 809; *Grykas* ein Grieche H 32; Grieche *Grykas* R II 183.

Vok. ē > liet. é, ie. Dažniausiai (21 pavyzdys iš 27 – 77,8%) vok. *ē* kirčiuotame skiemenyje pakeičiamas *é, ie*, kurie čia žymi siaurąjį ilgą balsį *ē*¹⁷.

Pavyzdžiai:

(2) 'čėkis, 'čiekis „žymė, ženklas“ < zēχen „ženklas“ (Alm 42, FEW 72): *Czjekis*. KIL 109; zeichen. *Czjekis* Pr II 1034, Hauszeichen, *Cžėkis* R II 194; 'gėbelis „archit. frontonas“ < gēbel „frontonas“ (Alm 53): Giebel, *Gėbelis* R II 177.

(3) 'čėringė „pinigai mažoms išlaidoms, maistas, valgis“ < Zehring (Alm 42): zehr Geld *Cžeringe* KIL 109; zehr=Geld. *Cžeringe* Pr II 1033; zehring *Cžėringė* R II 410; 'žėglis, žėglis „burė“ < Segel (Alm 149, FEW 1295): ... tu *βegli* nedūk wirfti ... BPI 203, 10–11; Segel, *žėglis* Pr II 1131; Segel, *žėglus* R II 324.

Vok. ei > liet. ei, é. Vok. dvibalsį *ei* lietuviai beveik pastoviai (10 pavyzdžių iš 12 – 83,3%) pakeičia savuoju *ei*. Retai (1 pavyzdys iš 12-kos – 8,3%) vok. *ei* transkribuojamas į liet. *é*, kuris tariamas kaip siauras ilgas *é*.

Pavyzdžiai:

a) (1) pas'teida „paštetas“ < pasteide „paštetas“ (Alm 96): Paštete, *Pašteida* R II 275.

(2) 'ceikis „audimas, drobė“ < zeik „audinys, audeklas“ (Alm 40): fu *ceikeis* Bilkinneis ... KvB Ez 27, 24; zeug, gewebet, *Ceikis* R II 412; 'leiterė „vežimo gardė“ < leiter „kopčėios, vežimo gardė“ (Alm 78): Sžēn=Weže *Lėiterė* eine Heuleiter R I 150.

(3) 'kneipis „batsiuvių vartojamas ienktas peilis“ < Kneif (Alm 69): Schufterkneipff *Kneipis* KIL 77^a; Schufter=Kneipff. *Kneipis* Pr II 503.

b) (3) pa'lėjus „bot. taškuotoji mėta“ < Polei (Alm 94): *Palėjus* der Polley R I 101.

Vok. ai > liet. ai, a. Vok. *ai* lietuviai pakeičia savuoju *ai* arba *a*, kuris kirčiuotoje pozicijoje tariamas kaip ilgas *a*.

¹⁶ Plg. B. Жулис, Лексика сочинений Ионаса Рэзы, Автореферат канд. дисс., Вильнюс, 1970, стр. 9.

¹⁷ Plg. T. Buchienė, XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmas pagal D. Kleino gramatikos duomenis, – Baltistika, III (2), Vilnius, 1967, p. 148.

Pavyzdžiai:

a) (2) išrai' muoti „atituštinti (kambarį)“ < raime „atituštinti (kambarį, butą)“ (plg. rui-muoti Alm 113): ausrāumen *Ißratmoju* R II 45.

b) (2) 'štrajus „kraikas, pakrėta“ < štraie „šiaudai; pakratas“ (Alm 137, FEW 917): Streu *Btrajus* KIL 85; Streu *S3trajus* Pr II 568; Streu. *S3trajus* R II 344.

Vok. ei > ei, e, taip pat vok. ai > ai, a pakaitos nevienodumą lietuvių kalboje galėjo nulėmti ir pačių autorių tarmė. Dalis Prūsų lietuvių, vadinamoji „Ragainės tarmė“, vienabalsino ai, ei¹⁸.

Vok. au > liet. au. Vok. au be jokių svyravimų keičiamas liet. dvibalsiu au.

Pavyzdžiai:

(3) *|hauspoktas „prievažda, vietininkas“ < Hausvogt: Hausvogt im Amte, *Hauspogtas* R II 194; *|i(i)autė „liutnė (tokios kanklės)“ < Laute: ...fmuikū, pfaltū, *lautū* ... KvB Dan 3, 5; Laute, *Lautē* R II 240.

Vok. eu > liet. ei, ai. Kadangi lietuvių kalboje nėra atitinkamo dvibalsio, tai vok. eu keičiamas liet. ei arba liet. ai. Kai kada bendriniuose germaniškos kilmės žodžiuose paliekamas rašmuo eu (vokiečių rašybos įtakoje). Tokie germanizmai dar nėra fonetiškai visiškai adaptuoti. Dar silpniau pritaikomi prie lietuvių kalbos fonetikos germaniški tikriniai vardai: čia apsiribojama tiktai lietuviškų galūnių pri-dėjimu¹⁹.

Pavyzdžiai:

a) (3) 'R eisneris „tokia pavardė“ < Reusner: ... ißfpauftas Karalāuczuje ! pas *Reif-neri* ... PGP (1737) 115, tit. lp.; *steiferrotas „mokesčių pareigūnas“ < Steuerrat: Mufu *Steiferrotai* iau praneße PGP (1747) 180.

b) (3) *'šlaižė „šliuzas“ < Schleuse: Schleufe. *S3laiže* KIL 75^a.

c) (3) *'steuerrotas, šteuerrotas „mokesčių pareigūnas“ < Steuerrat: Paliepjam delto mufu ... *Steuer = Rotams* dabboti ... PGP (1747) 189; ... éjančius Land= ir *S3teur = Rotus* ... igraudinam ... PGP (1738) 138; 'Reusneris „tokia pavardė“ < Reusner: ... Ißfpauftas per *Reusnero* KIG, tit. lp.

Apžvelgus fonetinę germaniškų skolinių adaptaciją lietuvių kalboje XVI–XVIII a., galima padaryti keletą apibendrinamojo pobūdžio pastabų.

Vokiečių kalboje iš seno buvo aiškiai skiriami ilgieji ir trumpieji kirčiuoti skie-menys. Jų ilgumai buvo išlaikomi dažniausiai tik kirčiuotuose skiemenyse. Lietu-viai, skolindamiesi iš vokiečių kalbos žodžius, įprato nekirčiuotus germanizmų skiemenis tarti trumpai, o kirčiuotus – vienur ilgai, kitur trumpai (dažnai neatsi-žvelgdami į vokiečių tarseną). Pavyzdžiui, kirčiuotas a atvirame (iš dalies ir uždaram) skiemenyje vietoj vok. *ā* pailginamas, t. y. tariamas ilgai, nes kirčiuoto liet. a ilgini-mas yra tapęs visuotiniu reiškiniu bendrinėje lietuvių kalboje. Kirčiuotas e vietoj

¹⁸ Plg. Z. Zinkevičius, ten pat, p. 91.

¹⁹ Plg. J. Palionis, ten pat, p. 293.

vok. *ē* gali būti tariamas ilgai ir trumpai, o vietoj vok. *ē* – ilgai. Kirčiuotas *o* vietoj vok. *ō* ir *ō* tariamas ilgai, nes XVI–XVIII a. lietuviai neturėjo trumpojo *o*. Kirčiuoti *u*, *i* vietoj vok. *ū*, *ī* atitinkamai tariami trumpai, o vietoj vok. *ū*, *ī* – ilgai.

Vokiečių kalbos balsiai *a*, *o*, *i*, *e*, kurių atitikmenys yra ir lietuvių kalbos fonetikoje, paprastai pakeičiami atitinkamais lietuviškaisiais.

Vok. *ō*, *ū*, *ū̄*, taip pat *eu* atitikmenų lietuvių kalbos fonetikoje nėra. Jų fonetinėje adaptacijoje nepastebėta didesnio dėsningumo: vok. *ō* keičiamas kartais liet. *ē*, o kartais *e*; vok. trumpas *ū* transkribuojamas į liet. *u* arba *ī*, kurie buvo tariami trumpai; vok. ilgas *ū̄* pakeičiamas liet. *u*, kuris buvo tariamas ilgai, arba *ui*; vok. *eu* keičiamas liet. *ei* ir *ai*, o kartais ir visai neadaptuojamas.

Sutrumpinimai

- Alm – K. Alminauskis, Die Germanismen des Litauischen. Teil I: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen, Kaunas.
- ApD – Apaštalių darbai (biblija).
- BB – Biblia tatau estis wissas schwentas raschtas lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną Karaliaucziuię (Naudotasi 1579–1590 m. rankraščio fotokopija, esančio VVU MB RS).
- BP – Postilla tatau estis trumpas ir prastas ischguldimas ewangeliu ... per Jana Bretkuna ... Karaliaucziuię 1591 (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS; prie santrumpos pridėtas romėniškas skaitmuo žymi knygos dalį).
- BT – Novum Testamentum lithvanicum Naujas Testamentas Lietuwiszkas ... Karalau-
czuje 1701 (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS).
- Būga RR – K. Būga. Rinktiniai raštai, I–III, Vilnius, 1958–1961.
- Dan – Danieliaus pranašystė (biblija).
- EE – Euangelias bei Epistolas pilnai ir wiernai pergulditas ant lietuwischka szodzia per Baltramiejū Willenta ... Ischspauostas Karalauczui ... MDLXXIX (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS).
- Ez – Ezekielio pranašystė (biblija).
- Ezd – Ezdro knyga (biblija).
- FEW – E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I, II, Göttingen, 1955–1965.
- GA – Giesme S. Ambraczejiaus ... Ischgulditas per M. Mossuida Waitkuna ... 1549 (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- GI Pam – Namū, Szuilės ir Bažnyčės Pamōkslas ... nūg Fobiono Ulrikkio Gložerio ... 1729–1732 (cit. iš rankraščio, esančio VVU MB RS).
- H – F. W. Haack. Vocabularium Litthvanico-Germanicum et Germanico-Litthvanicum ... Ausgefertigt von F. W. Haack ... Halle 1730.
- Iz – pranašas Izaijas (biblija).
- Kar – Karalių knygos (1, 2, 3, 4) (biblija).
- KIG – Naujos Giesmju knygos ... Karalauczuje ... 1685 (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS).

- KIL** – Lexicon Lithuanicum in usum eorum conscriptum ... Insterburg ... Anno ... 1718 ... Theodorus Siegmann (rankraštis vėliau nurašytas 1653) (Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius).
- KIM** – Naujos Maldu knygeles ... išdūtos nūg M. Danielo Kleino ... szweżey perweśdetas p. M. J. R. N. K. Karalaučiuje ... 1685 (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS).
- KvB** – Prarakai, su tomis Knygomis kurros waddinamos Apokrypa, Lietuwiszkay, ... Karalaučiuje, mette 1734. Biblia, Tai esti: Wissas Szwentas Rasztas Seno ir Naujo Testamento, Pagal Wokiszką Perguldimą D. Mertino Luterous ... Karalaučiuje 1735.
- LKŽ** – Lietuvių kalbos žodynas, I–VIII, Vilnius, 1941–1970.
- Luk** – Luko evangelija (biblija).
- MA** – Mokslų akademija.
- Mak** – Makabiejų knygos (1, 2) (biblija).
- Moz** – Mozės knygos (1, 2, 3, 4, 5) (biblija)
- Mt** – Mato evangelija (biblija).
- MT** – Margarita Theologica Zemczuga Theologischa... Lituwischkai jra perguldita per Simona Waischnora warnischki Plebona Ragaines Karaliaučiuie 1600 (cit. iš originalo, esančio VVU MB SS).
- PGP** – Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai ... Vilnius 1960 (skaičiai skliausteliuose rodo metus).
- Pr** – Clavis Germanico-Lithvana. (Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje saugomo 2 tomų vokiečių-lietuvių kalbų žodyno, priskiriamo Fr. Pretorijui, rankraštis (maždaug 1675 m.).
- R** – Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon gesammelt von Philipp Ruhig ... Königsberg ... 1747 (prie santrumpos pridėtas romėniškas skaitmuo rodo tomus).
- R Anf** – Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick von Paul Friedrich Ruhig Königsberg 1747.
- R Betr** – Betrachtung der Litauischen Sprache von Philipp Ruhig Königsberg 1745.
- RPs** – Psalteras Dowido ing lietuwiszkas szodzius pirmiausei ischgulditas per k. Jona Bretkuna ... Bet nu dabbar per k. Jona Rehsa su pilnasže atnaujintas Karaliautzoje ... 1625 (cit. iš fotokopijos, esančios VVU MB SS).
- Sal** – Saliamono knyga (biblija).
- VVU MB RS, SS** – Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, Senų spaudinių skyrius.
- WP** – Volfenbutelio postilė (cit. iš W. Gaigalat. Die Wolfenbütteler litauische postilenhandschrift aus dem jahre 1573, Tilsit, 1900).

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1973 m. rugsėjo mėn.

**PHONETISCHE ADAPTATION DER GERMANISMEN IN DEN
PREUSSISCH-LITAUISCHEN SPRACHDENKMÄLERN DES XVI.–XVIII.
JAHRHUNDERTS. 1. VOKALISMUS**

Zusammenfassung

Im Aufsatz wird die phonetische Adaptation der deutschen Lehnwörter in den preußisch-litauischen Sprachdenkmälern des XVI., XVII. und XVIII. (erste Hälfte) Jahrhunderts erörtert. In Lehnwörtern aus den deutschen Dialekten, vorwiegend aus dem Mittelhochdeutschen, Mittelniederdeutschen, Ostpreußischen, und auch aus dem Neuhochdeutschen treten anstelle der deutschen Vokale *a, o, u, i, e* entsprechende litauische Vokale ein. Die phonetische Adaptation der deutschen Monophthonge *ö, ü, ū* und des Diphthongs *eu*, die dem litauischen Lautsystem fremd sind, weist keine wesentliche Gesetzmässigkeit auf: anstelle des deutschen *ö* finden sich entweder *ė* oder *e*; für das kurze *ü* stehen *u* oder *i*; anstelle des langen *ū* treten *u* und *ui* ein; für das *eu* stehen *ei* oder *ai*; manchmal wird der deutsche Diphthong *eu* gar nicht adaptiert.